CONSIDERAȚII PRIVIND PREZENȚA ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI A UNOR TIPĂRITURI ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

DOINA BRAICU

„În secolul al XVI-lea, cînd limba slavonă era pentru poporul nostru ceea ce fusese limba latină pentru popoarele din Occident la începuturile evului mediu, cărturarii noștri și-au manifestat simțirea și cugetarea în formele limbii slavone“ [1].

Călugărul muntenegrean Macarie, care învățase arta tiparului la Veneția, tipărește primele cărți pe teritoriul țării noastre, în Țara Românească, la începutul secolului al XVI-lea : Liturghierul slavon, în anul 1508, scos sub domnia lui Radu cel Mare și a urmașului său, Mihnea cel Rău, un Octoih slavon, în 1510, sub domnia lui Vlad-vodă și un Evangheliar slavon, în 1512, în vremea lui Neagoe Basarab [2]. Tiparnița lui Macarie, din motive rămase necunoscute, își încetează activitatea, după ce, într-o perioadă de 4 ani, 1508—1512, scosese trei cărți.

S-au păstrat puține exemplare din aceste așa numite „incunabule românești“, producții editoriale de început în țara noastră. Dintre cele 5 exemplare cunoscute a se fi găsit pînă astăzi în țară, se cere subliniat faptul că un exemplar, provenit din biserica satului Alun, Hunedoara, a Liturghierului slavon din 1508, se păstrează astăzi în colecțiile Bibliotecii Mitropolitane din Sibiu (BRV I, (1), p. 1—8, 513, Nr. inv. I/L). Nu cunoaștem împrejurările prin care această carte a ajuns din Tîrgoviște, în împrejurimile Hunedoarei, dar prezența sa pe pămînt transilvănean constituie o dovadă peremptorie a interesului de care s-a bucurat și a legăturilor spirituale și culturale ale românilor transilvăneni cu frații de dincolo de Carpați.

Dimitrie Liubavici, logofăt sîrb, nepotul vestitului tipograf venețian Bojidar Vucovici reia activitatea tipografică munteană, abia peste 33 de ani, în 1545, reînființînd o tipografie, care prin activitatea intensă înscrie cetatea domnească de scaun, Tîrgoviște, în istoria tiparului din acele vremuri, după Cracovia, Veneția și Cetinie, printre primele orașe unde s-au imprimat lucrări cu caractere chirilice [3].

Dintre cele 4 lucrări în limba slavonă scoase în această tipografie : un Molitvelnic, un Evangheliar, un Apostol în 1547 — din care au apă-

1. N. Cartojan, **Istoria literaturii române vechi**, Ed. Minerva, București, 1980, p. 80.
2. Cf. N. Cartonaj, op. cit., p. 94.
3. Cf. M. Tomescu, **Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918**, București, 1968, p. 94.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

rut două ediții, una pentru Mircea Ciobanu și alta pentru Iliaș vodă al Moldovei — dovadă concludentă că încă de la început, tiparul românesc se adresa tuturor românilor — și un Triod-Penticostar [4], singurul exemplar al Apostolului din 1547 existent în țara noastră a fost descoperit tot în Transilvania, în comuna Sibiel, de lîngă Sibiu.

Biblioteca Mitropolitană din Sibiu deține un exemplar al Molitvelnicului slavonesc (BRV IV (1), p. 1—2, Nr. Inv. II/10), al cărui tipar este executat de călugărul Moisi „cu materialele lui Dimitrie Liubavici". Cartea provine, ca și Liturghierul lui Macarie, din satul Alun, de lîngă Hunedoara.

Prima tipăritură românească a apărut în Transilvania, datorită dezvoltării păturii orășenești din Ardeal și pătrunderii Reformei luterane. Sub primariatul judelui Petrus Haller, sașii din Sibiu îmbrățișează reforma, iar în 1544 universitatea hotărăște să ducă o largă acțiune de convertire la luteranism și a populației românești. În acest context, în socotelile orașului Sibiu se menționează că magister Phillippus Pictor sau Filip Maler, alias Filip Moldoveanu, pisarul și translatorul pentru limba română de pe lîngă magistratura orașului a primit suma de 2 florini pentru tipărirea unui catehism luteran, Catehismul în limba română, din care nu s-a păstrat nici un exemplar, dar despre care există prețioase mărturii. Informațiile respective ne dau posibilitatea să precizăm că primul Catehism românesc a apărut la Sibiu în anul 1544 [5].

Dintre lucrările scoase de tipografia din Sibiu menționăm Tetraevangheliarul din 1546, împodobit cu stema Sibiului, tipăritură slavonă care este tot opera lui Filip Moldoveanu, cît și cea mai veche tipăritură românească păstrată pînă în prezent, fragmentul bilingv din Evangheliarul slavo-român, apărut între anii 1551—1553 [6].

Cu Filip Moldoveanu încep, deci, la Sibiu, unde exista o tipografie încă din anul 1528, tipăriturile în limba română, care vor continua într-un ritm tot mai accentuat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Cel care va contribui în cea mai mare măsură la biruința scrisului în limba română, va fi, însă diaconul Coresi. Născut în Țara Românească, își va desfășura activitatea întîi la Tîrgoviște, făcîndu-și ucenicia în tipografia lui Dimitrie Liubavici. Trece munții, vine la Brașov, de unde se întoarce din nou la Tîrgoviște ca apoi să se stabilească definitiv la Brașov, între anii 1558—1559. Stabilirea lui Coresi în acest oraș și nu în altă parte, nu este întîmplătoare, deoarece Brașovul era un important centru de legături economice și culturale între cele trei țări române. Aici exista și o moară de hîrtie, întemeiată de judele Brașovului, Johannes Benkner, în 1539 [7].

Biserica românească din Scheii Brașovului, împreună cu prima școală românească ce funcționa pe lîngă aceasta, constituiau puncte vii în răspîndirea culturii naționale. Cărturarii români din Brașov promovau scrisul în limba maternă. Aici își va desfășura activitatea de răspîndire a

4. Cf. N. Cartonaj, **op. cit.**, p. 94.
5. Cf. M. Tomescu, **op. cit.**, p. 45.
6. **Idem, ibidem,** p. 45.
7. **Idem, ibidem,** p. 47.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

cărţii în limba română diaconul Coresi, împreună cu ucenicii săi adăugînd, prin ediţiile sale mereu revăzute şi reînnoite un capitol dintre cele mai importante din istoria tiparului din România [8].

Cele 36 de cărţi scoase în cele trei decenii de activitate de Coresi şi discipolii săi s-au răspîndit în toate provinciile româneşti, punînd baza limbii noastre literare şi deschizînd astfel drum circulaţiei cărţilor ce se vor tipări în veacurile viitoare. Braşovul devine, astfel, „un centru interromânesc... de legătură între ţările române... Tipografia condusă de Coresi a fost adusă la Braşov din Ţara Românească... şi avem dreptul să afirmăm, ţinînd seama de poziţia economică a Braşovului, că şi cărţile tipărite de dînsul au fost deopotrivă destinate Transilvaniei, ca şi ţărilor de peste munţi" [9].

Din 1579 Coresi devine tipograf editor, imprimînd pe cont propriu cărţi în limba română, şi paralel, texte bilingve în română şi slavonă; tipăreşte la cererea voevodului Ţării Româneşti sau a Mitropoliei Ardealului, cărţi religioase în limba slavonă [10].

Dintre tipăriturile coresiene, Sibiul, vechi şi important centru cultural transilvănean, deţine un exemplar al Evangheliarului românesc, Braşov, 1561 (BRV I (10) p. 43—46, Bibl. Mitrop. Sibiu, nr. inv. IV/L), traducere şi tipăritură românească a lui Coresi, în epilogul căruia el susţine din nou necesitatea folosirii limbii române în biserică, un exemplar al Liturghierului românesc, Braşov, 1570 (BRV IV/9), p. 12, Bibl. Mitrop. Sibiu, nr. inv. II/9), carte fundamentală pentru introducerea limbii române în biserică, 4 exemplare ale Sbornicului slavonesc, Sas Sebeş, 1580 (BRV I (28), p. 81—85; 1 ex. la Biblioteca Astra, nr. inv. 1; 1 ex. la Biblioteca Muzeului Brukenthal Sibiu, nr. inv. 1191975, 2 ex. la Bibl. Mitrop. Sibiu, nr. inv. IV/2 ex. 2) şi un exemplar al Evangheliei cu învăţătură (Cazania a II-a), Braşov, 1580—1581 (BRV I(29), p.85 —93, Biblioteca Astra, nr. inv. 374), cea mai răspîndită tipăritură românească din secolul al XVI-lea, încununarea activităţii lui Coresi, atît ca realitate spirituală, cît şi tipografică [11].

Jumătatea a doua a secolului al XVI-lea este marcată de activitatea diaconului Coresi. „Celor două calităţi, de preot şi tipograf, i se adaugă a treia — înainte mergător şi întîiul stătător în pomelnicul ostenitorilor pentru cele 3 provincii locuite de români, a Ţării Româneşti de unde era originar, a Transilvaniei unde a muncit cea mai mare parte a vieţii sale şi a Moldovei, unde au străbătut multe din tipăriturile sale faimoase !" [12].

Diaconul Lorinţ (Lavrentie) întemeiază în 1577 un atelier românesc la Alba Iulia, unde, lucrînd în concurenţă cu Coresi, scoate, împreună cu 4 ucenici, două cărţi, Octoihul, 1578 şi Evangheliarul din 1579. Spre deosebire de Coresi, care are meritul de a fi gîndit şi la răspîndirea cărţii româneşti, Lorinţ rămîne, însă, urmaş al tradiţiei slavone [13].

---

8. **Idem, ibidem**, passim.
9. **Istoria literaturii române moderne**, vol I, Bucureşti, 1963, p. 320.
10. vezi Stoica Nicolescu, **Diaconul Coresi**, Revista pentru istorie, arheologie şi filologie, 10 (1309) ; B. Theodorescu, **Locul lui Coresi în cultura românească**, în B.O.R., 77 (1958), nr. 3—4.
11. Cf. I. Crăciun, **Tiparul la românii din Transilvania**, Sibiu, 1951, p. 1 sqq.
12. **Idem, Ibidem.**
13. N. Iorga, **Octoihul diaconului Lorinţ**, Bucureşti, 1930, p. 4.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

Urmînd activitatea tatălui său, Serban, fiul lui Coresi, împreună cu diacul Marian, tipăresc în 1582, la Orăștie, traducerea a două cărți din Vechiul Testament, cunoscută sub numele de „Palia de la Orăștie". Tălmăcirea este făcută din limba maghiară, ca urmare a acțiunii de traducere a Bibliei în limba poporului, acțiune sprijinită în secolul al XVI-lea, în Transilvania, deopotrivă de luterani și calvini, în scopul atragerii românilor la respectivele confesiuni [15].

Sarcina de a patrona traducerea și tipărirea Vechiului Testament care nu mai apăruse pînă atunci decît Psaltirea, și-a luat-o superintendentul Mihai Tordaș, sprijinit în această intreprindere de comandantul Hunedoarei. Cartea, intitulată Palia (de la grec. palea-vechi), adică Vechiul Testament cuprinde, de fapt, numai primele două cărți — Creațiunea și Ieșirea (respectiv, în slavonă — Bitia și Ishodul) [16].

Traducătorii, în frunte cu episcopul Ardealului, Mihail Tordaș, au fost : Ștefan Herce din Caransebeș, Zacan Efrem,dascăl la Sebeș, Peștișel Moisi din Lugoj și Archirie, protopopul „varmeghiei Hunedoarei" [17].

Traducerea, inițial crezută a fi fost făcută după „limba jidovească și grecească și sărbească pre limba românească", cum afirmau traducătorii în prefață, s-a dovedit ulterior ca fiind făcută după textul unguresc al Vechiului Testament, tradus și tipărit în 1551 de un elev al lui Melanchton, Gáspár Heltai, pastor la Cluj, tipograf și editor de cărți, între care și originalul Molitvelnicului lui Coresi — care i-au asigurat un loc de seamă în istoria literaturii române [18].

Dar, în afară de textul unguresc, traducătorii au mai avut și un text latinesc al Vulgatei, într-o ediție corectată, asemănătoare cu aceea pe care a publicat-o în 1573 Luca Osiander la Tübingen [19].

Palia, de la apariția căreia s-au împlinit 4 secole, ocupă un loc aparte în ciclul traducerilor românești din secolul al XVI-lea, prin frumusețea traducerii, prin limba ei vioaie, pitorească și armonioasă. Palia de la Orăștie încheie seria tipăriturilor românești din Ardeal [20].

Apărută ca urmare a hotărîrii sinodului din 1567, reunit de superintendentul Gheorghe de Sîngeorz, în scopul înlocuirii limbii slavone din biserică, pentru propagarea Reformei printre români, acțiune întreruptă prin urcarea pe tronul Transilvaniei a catolicului Ștefan Báthory (1571—1576) și reluată sub Sigismund Báthori, Palia de la Orăștie nu a contribuit decît parțial la țelul propus ; a adus un important aport la triumful limbii române în biserică; traducătorii au știut să folosească frămîntările unui veac de muncă literară, pentru a deștepta imaginația și a mișca simțirea [21].

Alături de celelalte creații ale secolului, monumente ale culturii noastre medievale, Palia de la Orăștie constituie un monument de seamă, un

---

14. Vezi ediția critică a V. Pamfil, **Palia de la Orăștie**, București, 1968.
15. Cf. Al. Piru, **Istoria literaturii române, perioada veche**, vol. I, București, 1970, p. 70—71.
16. Cf. N. Cartojan, **op. cit.**, p. 108—109.
17. **Idem, ibidem.**
18. **Idem, ibidem.**
19. **Idem, ibidem.**
20. **Idem, imidem**, p. 110.
21. **Idem, ibidem.**

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

act de cultură de importanță deosebită, în veacul de început al tiparului românesc.

Nu trebuie uitată prima tiparniță bucureșteană, înființată de către „diaconul tipograf" Lavrentie, în mănăstirea Plumbuita. După eșuarea încercării de a se procura o tiparniță de la Brașov, sub domnia lui Alexandru II Mircea al Țării Românești (1568—1577), Lavrentie și ucenicul său Ioan confecționează timp de 10 ani (1573—1582) matrițe și patrițe, cu care vor imprima două cărți, un Tetraevanghel în 2 ediții și o Psaltire, ambele în limba slavonă [23].

Existența unei activități editoriale intense în secolul al XVI-lea în Transilvania și Muntenia, schimbul de cărturari, copiști, tipografi, cărți cu Țara Românească, osmoza spirituală care exista între românii de pe ambii versanți ai Carpaților, ilustrează grăitor unitatea de limbă, neam și credință a poporului român. Circulația cărții românești transilvane și muntene, dintr-o provincie istorică într-alta, dintr-un sat într-altul, din cele mai vechi timpuri, atestă prețuirea acordată vechilor noastre tipărituri și căutarea de care se bucurau. Prezența lor astăzi, în bibliotecile din țară și din străinătate, în colecții particulare, deși în număr mic — datorită vitregiilor vremurilor trecute — este un act de înaltă cultură. De peste secole, cărțile ne vorbesc !

Așa cum scria cîndva Nicolae Iorga „Marele merit al acestor cărți e, poate, acesta, că trecînd hotarele, au adunat sufletește prin viață culturală, pe toți românii laolaltă. Prin ele... s-a întemeiat ceva neprețuit pentru orice popor, căci cuprind în sine ceea ce va da formă gîndului și simțirii generațiilor ce se vor urma ; limba literară" [24].

CONSIDERATIONS ABOUT SOME 16-TH CENTURY PRINTED BOOKS IN THE SOUTH-EASTERN TRANSYLVANIA

(S u m a r y)

16-th century was-for Romanian culture — the period of press printing begining. In Țara Românească (Wallachia) the monk Macarie had printed the first threebooks in Slavonic Language, the official language of the time in this part of Europe. In Sibiu there are (in colections) five copies of „Evangheliar" (The Gospel) — 1508.

Dimitrie Liubavici, in Țara Românească (Wallachia) was going to printed books in slavonic language.

In Transylvania, in Sibiu, it had been printed books since 1528, e.g. „Catehismul" — 1544 by Phillipus Pictor and „Evangheliar slavo-român" (Slavonic-Romanian Gospel) — 1551 —1553 which is, fragmentary, kept.

The skill of printing had passed from Țara Românească (Wallachia) to Transylvania by Coresi who had actived during 30 years both in Țara Românească and Transylvania. In fact his own place was in Romanian atmosphera of Scheii Brașovului, and he had printed books in Romanian and Slavonic, too, under the High Patronage of Rulling Princes of Țara Românească (Wallachia).

22. Idee inserată de Viorica Pamfil, ocazia unei discuții in cadrul simpozionului din 28 iunie 1982,???? ..
23. Cf. N. Șerbănescu, **300 de ani de la înființarea tipografiei Mitropoliei Țării Românești, în BOR,** 96/1978, nr. 9—10, p. 971.
24. N. Iorga, **Istoria literaturii,** 2, I, p. 192.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

In Sibiu there are some Coresi printings, e.g. four copies of „Sbornic Slavon", Sas Sebeș, 1580, one copy of „Evangheliarul românesc" (Romanian Gospel), Brașov, 1561 and one copy of „Liturghierul românesc" (Romanian Liturgies), Brașov, 1570.

„Palia de la Orăștie", 1582, is the first translation from hungarian of two „Bible's chaptels" in order to find a wav for changing the religious believes of Romanian people from Orthodoxy to Calvin reforms. Serban, Coresi's son and monk Marian who had translated it, used a clear Romanian language, without local dialects.

The printing copies of our old Romanian Middle Ages culture in th South-thinkers, books and manuscripts between Transylvania and Țara Românească Eastern part of Transsylvania, the printing activity here, the changes of thoughts, (Wallachia), proved us the same behaviours, the same language of all Romanians.

The books which had been kept during many years, in spite of foreing rulling centuries, proved us the interest and the main importance of Romanian spiritual events.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

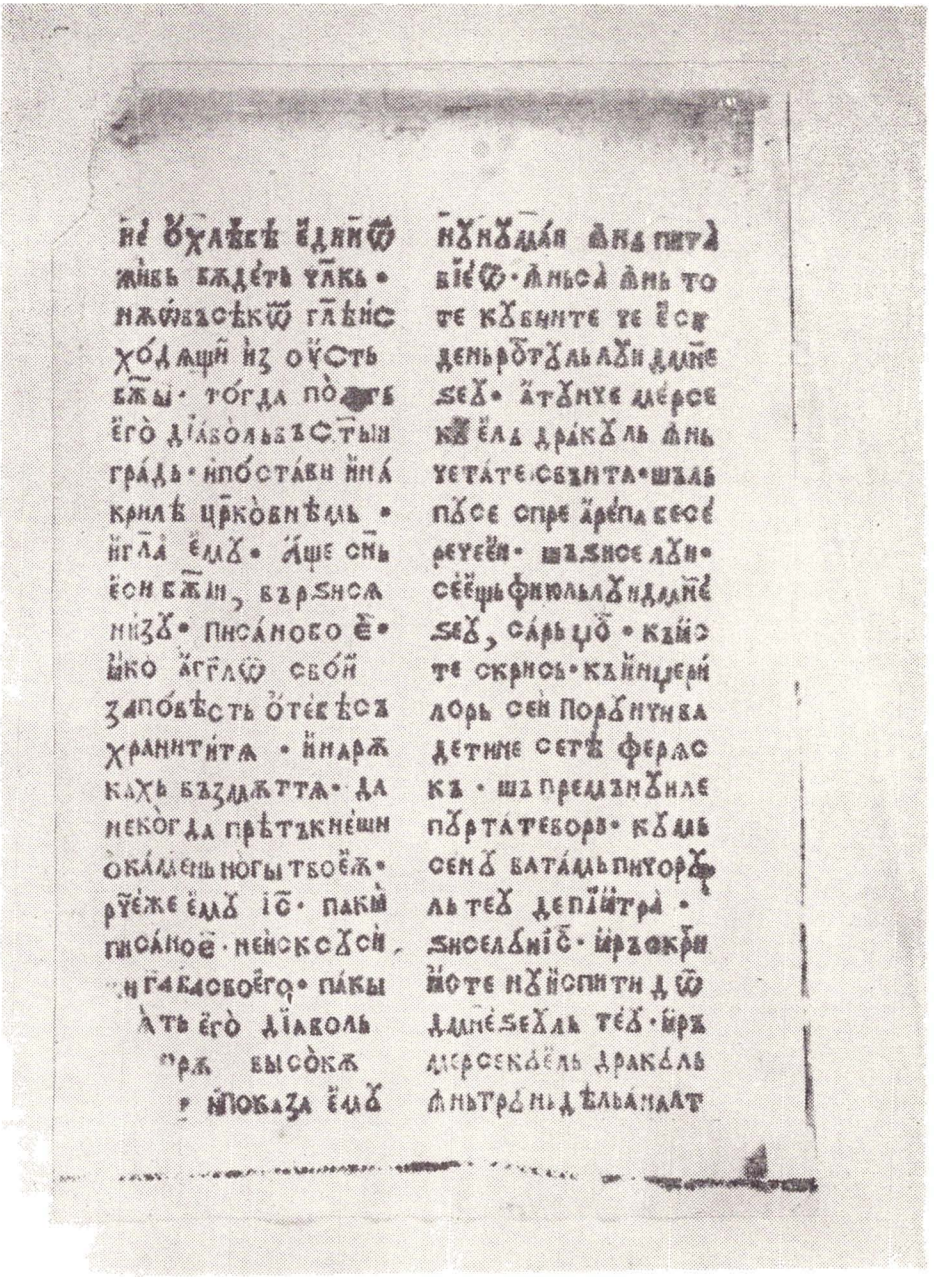

Evangheliarul slavo-român, tipărit la Sibiu în 1551—1553 de Filip Moldoveanu.
Prima tipăritură în limba română, cunoscută.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

Sbornic slavonesc, Coresi, Sas-Sebeş 1580. Pagină cu frontispiciu.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro

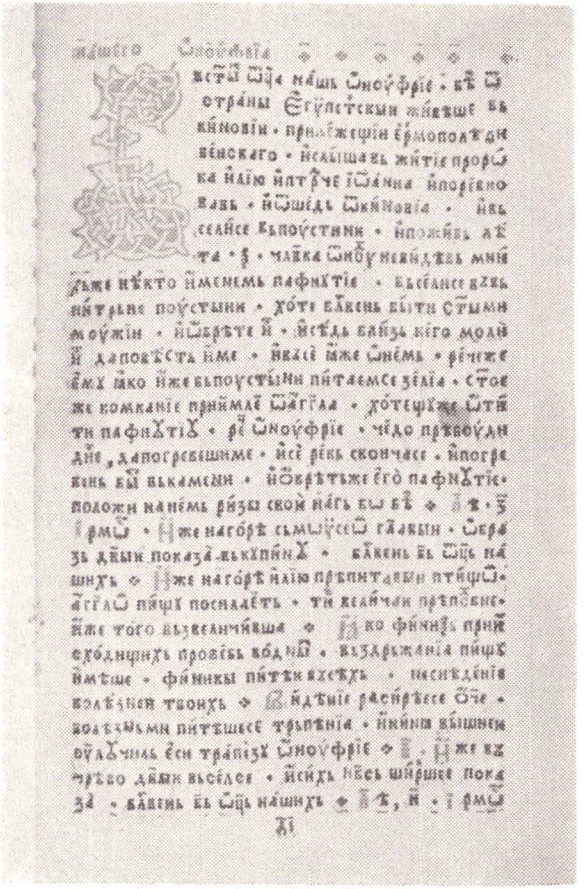

Sbornic slavon, partea a II-a, Coresi, Braşov, 1569.
Pagină cu iniţială ornată.

www.mcdr.ro / www.cimec.ro